

Nabatî Uygarlığı: Petra Şehri Üzerine Bir İnceleme
Nabataean Civilization: A Study on the City of Petra

Mahmut Kelpetin

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Prof. Dr., Marmara University Faculty of Theology, Department of Islamic History
İstanbul / Turkey
mkelpetin@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-6041-4964

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article
Geliş Tarihi: 28 Şubat 2024 / **Date Received:** 28 February 2024
Kabul Tarihi: 22 Nisan 2024 / **Date Accepted:** 22 April 2024
Yayın Tarihi: 15 Aralık 2024 / **Date Published:** 15 December 2024
Yayın Sezonu: Aralık 2024 / **Pub Date Season:** December 2024

Atıf: Kelpetin, Mahmut. "Nabatî Uygarlığı: Petra Şehri Üzerine Bir İnceleme". *Akademik Siyer Dergisi* Cahiliye Özel Sayısı (2024), 49-75.

Citation: Kelpetin, Mahmut. "Nabataean Civilization: A Study on the City of Petra". *Journal of Academic Sirah Jāhiliyya Special Issue* (2024), 49-75.
<https://doi.org/10.47169/samer.1444755>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Yayıncı: KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Published by: KSU Sirah Researches Application and Research Center

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların Kaynakça' da belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that during the preparation process of this study, scientific and ethical principles were followed and all the studies benefited from are stated in the bibliography.

Bu makale Creative Commons Atıntı-Gayriticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-Nc 4.0).

Öz

Bu çalışma, antik Nabatî uygarlığının tarihsel ve arkeolojik mirasını inceleyerek Arap Yarımadası'nın kuzeyindeki bu eski dünyanın önemli ticaret merkezlerinden biri olan Petra şehrinin sosyo-ekonomik yapısını ve kültürel etkileşimini anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın odak noktası, Petra'nın bu uygarlık içindeki merkezi konumu ve çevresinde oluşan karmaşık sosyo-ekonomik yapılarıdır. Araştırma, Nabatîlerin ticaret ağları, savunma taktikleri ve coğrafi konumlarının, onları nasıl bir ekonomik güç haline getirdiği ve Petra'nın nasıl bir kültürel sentezin merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu açıdan Petra, Nabatîlerin merkezi olarak zengin tarihi ve etkileyici mimarisi ile dikkati çekmekte ve bu medeniyetin anlaşılmasında kritik rol oynamaktadır. Nabatîler, M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren bölgede hakimiyet kurmaya başlamış ve M.S. II. yüzyılın başlarında Roma İmparatorluğu tarafından ele geçirilene kadar bağımsız krallık olarak varlığını sürdürmüştür. Bu süre zarfında Petra, geniş ticaret ağına ev sahipliği yaparak Doğu ve Batı arasındaki ticaretin önemli merkezi haline gelmiştir. İpek Yolu gibi önemli ticaret yollarının kesişim noktasında yer alan Petra, baharat, tütsü ve diğer değerli malların ticaretinde kilit rol oynamıştır. Bu ekonomik başarı, Petra'nın zenginliğinde ve etkileyici kaya mezarları, tapınakları, su yönetim sistemleri ve diğer sivil yapılarındaki mimaride kendini göstermektedir. Nitekim Petra'nın en önemli anıtları olan es-Sik, el-Hazne, ed-Deyr ve antik tiyatrosu, şehrin mimari ve kültürel zenginliğinin anlaşılmasına katkı sağladığı gibi Nabatîlerin sanat ve mimari anlayışı ile onların sosyal ve dinî hayatları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. XIX. yüzyılda Batılı seyyahlar tarafından yeniden keşfedilen ve arkeolojik çalışmalar vasıtasıyla gün yüzüne çıkarılan Nabatî mirası, modern tarih ve arkeolojinin çalışma alanları içinde önemini korumaktadır. Tarihçiler ve arkeologlar için Nabatîler ve bu medeniyetin gizemli kenti Petra, Orta Doğu'nun antik tarihini anlamada önemli halkadır. Onların etkileşim içinde olduğu diğer kültürlerle olan ilişkileri, bölgenin tarihsel süreçleri hakkında önemli bilgi vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Nabatîler, Petra, es-Sik, el-Hazne, ed-Deyr, Kasru'l-bint.

Abstract

This study aims to understand the socio-economic structure and cultural interaction of the city of Petra, one of the significant trade centers of the ancient Nabataean civilization in the northern Arabian Peninsula, through examining its historical and archaeological heritage. The focus of the study is on Petra's central position within this civilization and the complex socio-economic structures that formed around it. The research reveals how the Nabataeans' trade networks, defense tactics, and geographical positioning turned them into an economic power and how Petra became a center for cultural synthesis. From this perspective, Petra captures attention with its rich history and impressive architecture, playing a critical role in understanding this civilization. The Nabataeans began to dominate the region from the 4th century BCE and maintained their independence as a kingdom until the early 2nd century CE when they were conquered by the Roman Empire. During this period, Petra hosted an extensive trade network, becoming a significant center for trade between the East and the West. Located at a crossroads of major trade routes like the Silk Road, Petra played a key role in the trade of spices, incense, and other valuable goods. This economic success is reflected in Petra's wealth and in its architecture, including impressive rock-cut tombs, temples, water management systems, and other civil structures. Indeed, Petra's most significant monuments, such as the Siq, al-Khazneh, ad-Deir, and the ancient theater, contribute to understanding the city's architectural and cultural wealth and offer valuable insights into the Nabataeans art, architecture, and socio-religious lives. On the other hand, the expertise seen in Petra's water management systems exhibits the Nabataeans' ability to create an oasis in the desert. Through these systems, the residents of Petra were able to cultivate fertile agricultural lands in arid soils and secure the necessary water resources. In the 19th century rediscovered by Western travelers and uncovered through archaeological efforts, the Nabataean heritage maintains its significance within the fields of modern history and archaeology. For historians and archaeologists, the Nabataeans and their enigmatic city, Petra, serve as a crucial link to understanding the ancient history of the Middle East. Their interactions with other cultures they were in contact with provide significant insights into the historical processes of the region. Petra, which is also listed as a UNESCO World Heritage Site, is known worldwide as an archaeological and touristic attraction. This popularity demonstrates that the Nabataean heritage not only has historical importance but also holds cultural and touristic value.

Keywords: Sirah, Nabataeans, Petra, as-Siq, al-Khazneh, ad-Deir, Qasr al-Bint.

GİRİŞ

Nabatîler, Hicaz bölgesiyle bağlantılı ve ortak dinî uygulamalara sahip Arap topluluğu olarak bilinmektedir. Toplumsal ve ekonomik gelişmeleri çeşitli bilimsel disiplinler tarafından detaylı şekilde incelenmiştir. Nabatî uygarlığı, arkeolojik ve tarihî açıdan zengin tarihî mirasa sahiptir. Bu antik medeniyetin en önemli merkezi olan Petra şehri, tarih, arkeoloji, mimari ve sanat gibi farklı açılardan birçok araştırmaya konu olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın başlarında seyyahlar tarafından keşfedilmesiyle arkeolojik çalışmalar bölgede giderek hız kazanmıştır.

Bu çalışma, antik çağlarda önemli ticaret merkezi ve Nabatî Krallığı'nın başkenti Petra'nın jeopolitik konumunu ve bu şehir etrafında oluşan karmaşık sosyo-ekonomik yapıları analiz etmeyi hedeflemektedir. Petra, sadece bir şehir değildir. Nabatîlerin kültürel ve ekonomik kimliğinin merkezi ve bu uygarlığın gelişiminde kritik rol oynayan bir yerdir. Aynı zamanda Nabatîlerin ticaret yollarını kontrol etmesine, tarımsal üretim yapılarına ve gelişen bir sanat ve mimari geleneği oluşturmalarına olanak sağlamıştır.

Araştırmada, Petra'nın tarihi ve sosyo-ekonomik yapısı iki aşamada incelenmiştir. İlk olarak şehrin tarihini anlamak için Nabatîlerin tarihine kısaca değinilmiştir. Bu sayede Petra'nın kuruluşundan ve gelişmesinden sorumlu olan medeniyet hakkında bilgi verilmiştir. Nabatîlerin ticarî ve politik gücünün yanı sıra, sanatsal ve kültürel kimlikleri de araştırmada yer almıştır. İkinci olarak Petra'nın tarihi ve önemli merkezleri, bölgenin tarihini doğru yorumlamak için titizlikle incelenmiştir. Bu değerlendirmeler, Petra'nın Nabatî Krallığı'ndaki rolünü ve bölgenin genel sosyo-ekonomik yapısını daha iyi anlamamıza olanak sağlamıştır.

1. NABATÎ UYGARLIĞININ TARİHSEL ARKA PLANI

1.1. Coğrafî Konum

Nabatîler, antik dönemde bugünkü Ürdün'ün doğusunda ve eski Edom bölgesinde yaşamış bir topluluktur.¹ Devlet sınırları kuzeyde Filistin'e, güneyde Hicaz'a, doğuda Suriye çölüne ve batıda Sînâ yarımadasına kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır.² Güney Arabistan'daki verimli arazilerin aksine, bu bölge dağlık ve kayalık arazilerden oluşmaktadır. Bu nedenle Yunanlılar ve Romalılar bölgeyi "kayalık ve taşlık" anlamında "Arabia Petraea", yahudiler "sel'a/(שֵׁלָא)", Araplar, "el-Arabiyyetü's-sahriyye" veya "el-Arabiyyetü'l-haceriyye" olarak adlandırmıştır.³ Bu isimlendirmelerde Nabatîlerin başkenti olan, dağlık ve taşlık yapısıyla ünlü Petra antik şehrinin etkisi olmuştur.

1.2. Kökenleri

Nabatîler ve tarihi hakkında yazılı kaynaklar oldukça sınırlıdır. İlk bilgilere göre, antik dönemde Arabistan çöllerinde yaşayan ve hayatlarını göçebe olarak sürdüren bedevî kabilesi olarak öne

¹ Philip K. Hitti, *Târîhu Suriye ve Lübnan ve Filistîn*, çev. George Haddâd-Abdülkerîm Râfik (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1958), 1/416.

² Corci Zeydân, *el-Arab kable'l-İslâm* (Kahire: Dârü'l-Hilâl, 1965), 68.

³ Zeydân, *el-Arab*, 68; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 1/163, 166, 5/6.

çıkmaktadır.⁴ Kökenleri ve geldikleri yer konusunda çeşitli tartışmalar olsa da⁵ çoğu araştırmacı onların Arap olduğunu konusunda hem fikirdir.⁶ Geldiği yer hakkında da benzer tartışmalar vardır. Kaynaklarda Enbâtü's-Sevâd (Irak)⁷ ve Enbâtü'ş-Şâm (Suriye)⁸ olarak ismi geçen Nabatîler hakkında ileri sürülen görüşler özetle şöyledir:

a. Irak'tan geldiler ve kökleri İrem'e dayanan Ârâmîlerdir.⁹

b. Buhtunnasr, M.Ö. VI. yüzyılda Filistin'i hâkimiyet altına aldıktan sonra Irak asıllı Nabatîleri Petra ve etrafına yerleştirmiştir.

c. Suudi Arabistan'ın kuzeybatısındaki Şemmer dağlarından Irak'ın verimli ve zengin topraklarına gelmişler; Asurlular veya Medliler onları bu topraklardan çıkarana kadar Irak'ta kalmışlardır.

d. Basra Körfezi'nin sahil bölgelerinden göç etmişlerdir.

e. Arap bedevîlerden olan Nabatîler M.Ö. VI. yüzyılda Ürdün'ün doğusuna gelerek Edom bölgesine yerleşmişlerdir.¹⁰

f. Dahhâk, Irak'ta şehir kurduktan sonra Nabatîler buraya gelip yerleşmişlerdir.¹¹

g. Buhtunnasr, Arap esirlerini Enbâr'da toplamasından sonra buraya "Enbârü'l-Arab" adı verilmiş ve zamanla bu esirler Nabatîlerle kaynaşmışlardır.¹²

h. Nabatîler, Tevrat'ta yer alan Nabayot b. İsmail'in¹³ soyundan gelmişlerdir.¹⁴

ı. Nabatîler, Süryanî kökenliydir.¹⁵

j. Milattan önce VIII. yüzyılda Mezopotamya bölgesinde "Nabatu" adlı kabile, bölgedeki isyancı Arap grupları arasında anılmaktadır.

⁴ Jane Taylor, *Petra and the lost kingdom of the Nabataens* (London: I.B. Tauris Publishers, 2001), 14.

⁵ Meselâ Yemen'den geldikleri söylense de dilleri, yazıları ve tanrıları Güney Arabistan ile benzerlik göstermemektedir. Taylor, *Petra*, 14.

⁶ Tartışmalar için bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/8-9; Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 122-124.

⁷ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dâru Süveydân, 1967), 2/42, 6/43.

⁸ Taberî, *Târîh*, 2/42.

⁹ Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421/2001), 1/27; Taberî, *Târîh*, 1/207.

¹⁰ Muhammed Beyyûmî Mehrân, *Dirâsât fî târîhi'l-Arabi'l-kadîm* (Riyad: Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1400/1980), 442.

¹¹ Taberî, *Târîh*, 1/197-198.

¹² Taberî, *Târîh*, 1/560; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 2/329; Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Kasım 2023).

¹³ Tekvîn 25:13.

¹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/15; M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, sad. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 64.

¹⁵ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-ceoher*, thk. Yûsuf Es'ad Dâğır (Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1385/1965), 1/230.

k. Nabatîler, milattan önce VI. ve IV. yüzyıllar arasında Mezopotamya'dan batıya doğru göç ederek kuzeybatı Arabistan ve bugünkü Ürdün'ün büyük bölümüne yerleşmişlerdir.¹⁶

Kaynaklardaki bu tartışmalar, Nabatîlerin kökenleri ve erken tarihlerinin hâlâ tam olarak anlaşılmadığını gösterse de ortaya çıkan bazı epigrafik kanıtlar, onların Irak ve Suriye arasında yayılan Arap topluluğundan geldiklerini göstermektedir. Nabatîlere bu isim, söz konusu bölgede bulunmaları nedeniyle verilmiş olabilir.¹⁷ Anavatanlarının Kuzey Arabistan olduğu, Persler döneminde bu bölgeden Levant'a göç ettikleri ve İskender döneminden önce Petra ve Trans-Ürdün'e yerleşmiş oldukları söylenebilir.¹⁸ Bu açıdan W. Diem'in Kuzeydoğu Arabistan'ın Hüfûf bölgesinden göç etmiş olabilecekleri yönündeki görüşü dikkate değerdir. Nabatî sözlük yapısının Arapça ile benzerlikleri, yazılarında Arapça kelimelere sıklıkla yer vermeleri ve Hicaz bölgesindeki topluluklarla ortak putlara tapınmaları¹⁹ kültürel ve dilsel bağları olduğunu göstermektedir. Ayrıca kabile isimlerinin kök ünsüzleri olan "n-b-t-v" harflerinin erken Samî dillerindeki varlığı da bu görüşü desteklemektedir.²⁰

1.3. Tarihî Süreç

Dilbilimsel ve kültürel veriler, Nabatîlerin tarih öncesi ve erken tarihi hakkındaki bilgilerimizi derinleştirirken, antik dönem tarihçilerinin yazdıkları da onların daha sonraki dönemlerdeki yaşam tarzları ve sosyal yapıları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Nabatîlerin antik dönemin en dikkat çekici topluluklarından biri olarak tarihî kaynaklarında sıkça yer alması bunu teyit etmektedir. Aslında, Nabatîlerin tarihsel kayıtlarda ilk defa nasıl anıldıkları, onların toplumsal gelişimlerini ve etkileşimlerini anlamada kritik bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Meselâ Asurlular dönemine ait bazı kitâbelerde²¹ Asurbanipal'in (M.Ö. 668-627) hâkimiyeti altındaki şehirleri yağmalayan Araplar üzerine yaptığı seferlerde Nabatî hükümdarlarını mağlup ettiği yer olsa da²² bu bilgi kesin değildir.²³ Zira Eski Ahit'teki Nebayot ile Nabatî eşleşmesi teyide muhtaç bir durumdur.²⁴ Bunun yerine genel kabul gören diğer görüşe göre coğrafyacı Eratosthenes (ö. M.Ö. 195) M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında²⁵ Güney Arabistan'dan Suriye'ye tütsü güzergahını gezdiği esnada Nabatîler ve Medâînüsâlih gibi Arap halklarının yaşadığı yerden geçtiğini söylemektedir. Zenon arşivinde bulunan ve M.Ö. 259 yılına tarihlenen bir papirüs ise, Nabatîlerin Havran bölgesindeki varlığını teyit eden ve onların sosyal ve ticarî yaşamları hakkında bilgi sunan antik dünyayla etkileşimlerine dair önemli bir kanıttır. Belgede geçen Rabîl (Rabbel)

¹⁶ Taylor, *Petra*, 14.

¹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/11.

¹⁸ Philip F. Esler, *Babatha's Orchard: the Yadin Papyri and an Ancient Jewish Family Tale Retold* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 33.

¹⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/9, 14.

²⁰ Taylor, *Petra*, 14.

²¹ <https://www.livius.org/articles/people/nabataeans/> (Erişim 1 Ocak 2024)

²² James B. Pritchard-William Foxwell Albright, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1969), 298, 299, 300.

²³ David F. Graf, "Nabateans", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology In the Near East* (New York: Oxford University Press, 1997), 4/82.

²⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/12.

²⁵ Esler, *Babatha's Orchard*, 34.

ismi, özellikle Nabatî kralları arasında popüler bir isim olup bu da belgenin Nabatî tarihi açısından özel öneme sahip olduğunu göstermektedir²⁶

Büyük İskender'in komutanlarından Antigonos'un sarayında yüksek rütbeli bir tarihçi olarak görev yapan Hieronymus da Nabatîleri göçebe topluluk şeklinde tanımlamaktadır. Diodorus Siculus (ö. M.Ö. 30) ondan naklen Nabatîleri şu şekilde tasvir etmektedir:

"Nabatîler, açık havada yaşarlar. Ana yurtları olarak düşman ordusunun suya erişebileceği nehirlerin ve zengin kaynakların olduğu bölge yerine yabani doğayı yurt edinirler. Tahıl ekimi, meyve veren ağaç dikimi, şarap kullanımı veya ev inşası geleneklerinde yoktur. Buna aykırı davranan olursa cezası, ölümdür... (Nabatîlerin) bazıları deve, bazıları da koyun yetiştirip çölde hayvan güderdi... Özgürlüğe son derece düşkün olup ne zaman güçlü düşman kuvveti yaklaşırsa, çöle sığınıp burayı kale olarak kullanırlardı."²⁷

Grek tarihçisi Sicilyalı Diodorus'a göre, Makedonya kralı Büyük İskender, Suriye'de bulunan kumandanlarından Antigonos'u Nabatîler üzerine görevlendirdi (M.Ö. 312). Athenaeus komutasında hareket eden ordu, Edom yolunu takip ederek gizlice Petra'ya ulaştı. Gece karanlığını fırsat bilen askerler, şehri yağmaladı ve birçok kişiyi yaralayarak esir aldı. Petra'dan ticaret için ayrılan Nabatîler, bu haberi aldıklarında hemen harekete geçtiler. Antigonos'un ordusunu dinlenmek için konakladıkları yerde baskınla yakalayıp küçük bir grup dışında tümünü etkisiz hale getirdiler.²⁸ Bu olayın ardından Petra'ya dönen Nabatîler, Antigonos'a Süryânîce mektup yazarak yaşananlardan duydukları üzüntüyü dile getirdiler; aralarındaki dostluk bağının devamı için niyetlerini belirttiler. Antigonos cevabi mektubunda görevlendirdiği komutanın emri dışında hareket edip saldırdığını ve olanlardan hoşnut olmadığını söyledi. Ancak bu açık beyanına rağmen, olayın intikamını almak amacıyla oğlu Demetrius liderliğinde yeni orduyu Nabatîler üzerine yolladı. Nabatîler ise savunma önlemleri alarak mallarını Petra'nın ulaşılması zor ve korunaklı noktalarına taşıdıktan sonra çöle çekildiler. Demetrius'un komutasındaki askerler, Petra'ya ulaşmasına rağmen şehrin müstahkem ve taşlık yapısı nedeniyle istedikleri sonucu alamayıp geri çekilmek zorunda kaldılar.²⁹

Hieronymus ve Diodorus Siculus gibi tarihçilerin aktardığı bu bilgiler, Nabatîler hakkında sadece kabile isimlerinin kökenleri değil, aynı zamanda günlük yaşam, ticaret ve bölgesel etki gibi konularda da aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Bu sayede Nabatîlerin antik dünyada nasıl rol oynadıkları ve çevreleriyle olan etkileşimleri daha iyi anlaşılmaktadır.

Başlangıçta göçebe topluluk olarak varlığını sürdüren Nabatîlerin zaman içinde yerleşik düzene geçtiği anlaşılmaktadır. Strabon (ö. 21) onları şu şekilde tanımlamaktadır:

"Nabatîlerin başkenti, düz ve engebesiz arazi üzerine kurulmuş olsa da şehir "kayalık" anlamına gelen "Petra" olarak adlandırılmaktadır. Arazinin dış kısımları sarp ve diktir, iç kısımlarında ise çok sayıda pınar bulunmaktadır. Bu alanın dışında kalan bölümler özellikle de Yahûdiye'ye doğru çöldür... Petra her zaman kraliyet ailesinden biri

²⁶ Esler, *Babatha's Orchard*, 40.

²⁷ Robert G. Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam* (London: Routledge, 2001), 70-71; Esler, *Babatha's Orchard*, 35.

²⁸ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/106; G. W. Bowersock, *Roman Arabia* (Cambridge: Harvard University Press, 1983), 13.

²⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/18-20.

tarafından yönetilmiştir. Nabatîler mal mülk edinmeye büyük eğilim gösteren çalışkan bir halktı. Mal varlıklarını artıranlar saygınlık görürken, mal varlıklarını azaltanlar ise herkesin önünde cezalandırılırdı. Kölelerin sayısı çok az olduğundan ihtiyaçlar çoğunlukla akrabalar veya kendi arasında giderilirdi. Bu gelenek krala kadar uzanırdı. Petra'da evler taştan yapıldığı için maliyetlidir... Barış içinde yaşadıkları için şehirleri duvarla çevrili değildir... İhtiyaç duyulan hizmetler için at yerine deve kullanılırdı."³⁰

Nabatîler yerleşik hayata geçişleriyle birlikte yaşam tarzlarını da değiştirmeye başladılar. Bu dönemde, topraklarını işlemeye ve doğal kaynaklarından faydalanmaya yönelik adımlar attılar. Bakır ve demir madenlerini günlük yaşam ihtiyaçlarını gidermek için kullanma yoluna gittiler. Ayrıca Yunanlılardan şehir düzenlemesi, yönetim ilkeleri ve sanat konularında destek aldılar. Bu bilgilerden istifadeyle de yaşadıkları kayalık şehirleri, sahiplerinin uygarlık ve şehir yaşamı konusundaki yeteneklerini yansıtan güzel ve mamur bir merkez haline getirdiler.³¹

Milattan önce IV. yüzyılın sonlarından itibaren varlığı bilinen Nabatî Krallığı'nın en eski hükümdarı I. Hâris'tir (M.Ö. 168?-?).³² I. Hâris'in yahudi Maccabaeus³³ ailesi ile ilişkileri ve Selevkos Krallığı'na karşı yaptığı askerî iş birliği, Nabatîlerin bölgesel politikada aktif rol oynadıklarını ve zaman zaman büyük güçlerle iş birliği yaparak kendi pozisyonlarını güçlendirdiklerini göstermektedir.³⁴ Kudüs'ün Selevkoslardan alınmasına katkıları, Nabatîlerin sadece ekonomik değil, aynı zamanda askeri ve stratejik açıdan da etkili bir güç olduklarını ortaya koymaktadır.

I. Hâris'ten sonra iktidara gelen Nabatî kralları, siyasal istikrarın ve sınır güvenliğinin korunması açısından Roma İmparatorluğu ile ittifak kurmayı stratejik öncelik olarak gördüler. Bu ittifak hem Nabatî Krallığı'nın güvenliğini sağlamak hem de Roma'nın bölgede güç dengesini korumada karşılıklı fayda sağlamaktaydı. Nabatîlerin Roma ile olan ilişkileri, aynı zamanda bölgesel düşmanları olan Selevkilere karşı denge unsuru oluşturmaktaydı.³⁵ Roma İmparatorluğu'nun Suriye üzerindeki kontrolü ve Selevkilerin zayıflamasıyla Nabatîler, bölgedeki güç boşluğunu doldurarak Dimaşk gibi önemli şehirleri kontrol altına almayı başardılar. Ayrıca Kuzey Hicaz'ı yönetimleri altına alarak hem ticarî hem de stratejik önem kazandılar.³⁶

IV. Hâris (M.Ö. 9-M.S. 40) döneminde Nabatî İmparatorluğu, tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Askeri, ekonomik ve mimari açılardan büyük gelişmeler kaydedildi. IV. Hâris, Romalılarla olan ilişkilere dayanarak ülke içinde askeri garnizonlar kurup güvenliği artırdı. Aynı zamanda Roma'nın ticaret üzerindeki hakimiyeti nedeniyle tarıma yatırım yaparak yeni gelir kaynakları oluşturdu. Yağmur sularını toplayan ve sulama kanalları inşa eden sistemlerle tarımsal üretimi artırdı. Ticaret yollarının çeşitlendirilmesi ve alternatif güzergahların aranması da bu

³⁰ Hoyland, *Arabia and the Arabs*, 71.

³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/18.

³² II. Makkabiler 5:8.

³³ Judas Maccabaeus, IV. Antiokhos'un Süleyman Mâbedi'ni yahudi ibadetine kapatıp halkı, içine koyduğu Grek tanrı heykellerine tapınmaya zorlaması üzerine büyük bir isyan başlattı. Milâttan önce 164'te Selevkiler, Kudüs'ten atılarak Hasmonlu hânedanı kuruldu. bk. M. Lütfullah Karaman, "Filistin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Aralık 2023).

³⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/22-24; Mehrân, *Dirâsât*, 454.

³⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/34; Mehrân, *Dirâsât*, 459.

³⁶ Kelpetin, *İslâm Öncesi*, 207.

dönemin önemli gelişmelerindendi.³⁷ Nefes çölü ve Medâ'inü Sâlih (Hicr) gibi şehirlerin geliştirilmesi, ticaret yolları üzerindeki stratejik konumlarını pekiştirdi. Medâ'inü Sâlih, özellikle Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki ticaret yolu üzerinde kritik noktada yer alıyordu. Diğer yandan kuzey bölgesinde Petra şehrinin yıldızı parladı. Burada taştan oyulmuş pek çok yapı inşa edildi. Taşa oyularak yapılmış muazzam yapılar, Helenistik etkinin mimarideki belirgin izlerini taşımakta ve IV. Hâris'in hükümdarlığında Nabatîlerin kültürel ve sanatsal açıdan ulaştığı zirveyi göstermekteydi.³⁸

II. Mâlik dönemiyle birlikte Nabatîler, siyasî, ekonomik ve askerî açıdan zayıflama ve dağılma sürecine girmeye başladı. III. Mâlik'in (101-106) hükümdarlığı sırasında imparatorluk bölgede değişen siyasi gelişmelere uyum sağlayamadı. Roma İmparatoru Traianus'un (98-117) hükümdarlığı döneminde, imparatorluğun kontrolündeki bölgeler ile ticaret yollarını güvence altına alma çabaları, Nabatîler için olumsuz sonuçlar doğurdu. Traianus, Filistin ve Suriye'de askeri varlığını güçlendirerek bölgedeki etkinliğini artırdı ve bu durum Nabatî Krallığı'nın varlığını tehdit etti. Nabatîlerin bu hamleye etkili bir karşılık verememesi sonucunda başkent Petra terk edilmek zorunda kaldı. Onların bir kısmı Sînâ Yarımadası ve Doğu Akdeniz kıyılarına yerleşirken diğerleri de Fırat Nehri'nin çevresinde dağınık şekilde yaşamaya devam etti.³⁹ Devletin siyasi olarak varlığını yitirmesine rağmen, Nabatî halkı ticaretle uğraşmaya devam etti. Özellikle baharat ve tütsü ticareti gibi geleneksel iş kollarında faaliyet gösterdiler.⁴⁰

³⁷ İhsan Abbas, *Târîhu devleti'l-Enbât*, (Ammân: Dâru's-Şurûk, 1987); 59-61; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1430/2009), 357-358.

³⁸ Abbas, *Târîhu devleti'l-Enbât*, 59; Takkûş, *Târîhu'l-Arab*, 358; Kelpetin, *İslâm Öncesi*, 207.

³⁹ Takkûş, *Târîhu'l-Arab*, 360-361; Ağırakça, "Nabatîler".

⁴⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/49-50.



Nabatı Krallığı⁴¹

⁴¹ <https://books.openedition.org/ifpo/docannexe/image/4896/img-1.jpg> (Erişim 10 Şubat 2024)

Nabatiler, doğal kayalıklardan oluşan müstahkem yapılar ve çevresindeki çöl alanları sayesinde kale gibi korunaklı yerlerde yaşamaktaydılar. Bu sayede düşman saldırılarına karşı dirençli hale geldiler ve uzun süreli kuşatmalara karşı koyabildiler. Düşman karşısında zayıf düştüklerinde ise stratejik geri çekilmeyle çölün derinliklerine sığınıp izlerini kaybettirmektedirler. Böylece yeniden toparlanmak için zaman kazanmakta ve güçlerini toplayabilmekteydiler. Ayrıca çöl coğrafyasına hâkim olmaları ve yer altı sarnıçlarını kullanarak su ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri, kuşatmalara karşı daha uzun süre dayanabilmelerini ve düşman ordularını yıpratabilmelerini sağlıyordu.⁴²

Nabatiler, tarihte oldukça stratejik konuma sahip olan ve zengin ticaret ağına ev sahipliği yapan bir topluluktur. Lut Gölü'nün sahillerinden elde ettikleri zift, o dönemde mumyalama ve gemi yapımında kullanılan önemli bir malzemeydi ve bu ürünü Mısır başta olmak üzere çeşitli devletlere satarak büyük gelirler elde ettiler.⁴³ Güney Arabistan'dan gelen değerli malların ticaretini de yapan Nabatiler, coğrafi konumlarının avantajını kullanarak ticarî faaliyetlerden önemli gelirler sağladılar.⁴⁴ Nabatilerin yaşadığı coğrafya, hem Kızıldeniz üzerinden yürütülen deniz ticareti hem de karadan Güney Arabistan'dan gelen ticaret için stratejik geçiş noktasıydı. Ticaret kervanları, bölgeden toplanan ürünleri Mısır, Suriye, Gazze ve Akdeniz'deki çeşitli limanlara taşıyordu. Ayrıca, Hindistan ve Uzak Doğu'ya yapılan deniz yolculuklarının yanı sıra, Yemen ile Mısır ve Akdeniz kıyıları arasındaki itriyat (esans ve baharat) ticareti de Nabatilerin kontrolündeydi.⁴⁵ Basra Körfezi ile Petra arasında ise başka önemli ticaret yolu bulunuyordu. Cerha şehri de Petra gibi ticarî merkezdi ve buradan İran, Doğu Arabistan ve Hindistan'dan gelen malların Petra üzerinden geçişi sağlanarak Suriye, Mısır ve Akdeniz limanlarına ulaştırılıyordu. Nabatî hükümdarları, bu ticarî potansiyeli korumak ve tüccarların güvenliğini sağlamak için büyük çaba sarf ettiler ve bölgedeki bazı büyük kabilelerle güvenlik anlaşmaları yaparak ticaret yollarını koruyan bir sistem kurdular. Bu stratejik adımlar, Nabatilerin ekonomik refahını ve bölgedeki ticarî hegemonyasını sağlamlaştırmalarına yardımcı oldu.⁴⁶

⁴² Esler, *Babatha's Orchard*, 35-36; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/17.

⁴³ Esler, *Babatha's Orchard*, 35; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/17.

⁴⁴ Hoyland, *Arabia and the Arabs*, 72.

⁴⁵ Zeydân, *el-Arab*, 76-77.

⁴⁶ Hoyland, *Arabia and the Arabs*, 72; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/20.



Arap Yarımadası ticaret yolları (M.Ö. III. yüzyıl-M.S. II. Yüzyıl)⁴⁷

⁴⁷ Haritanın hazırlanmasında şu çalışmadan istifade edilmiştir: <https://books.openedition.org/ifpo/4896>

2. PETRA ŞEHİRİ ve TARİHİ

2.1. Coğrafi Konum

Petra (Arapça: البتراء), antik medeniyetin kalıntılarını barındıran tarihî bir şehirdir ve günümüzde Ürdün'ün güneybatısında, Lut Gölü'nün (Ölü Deniz) yaklaşık 80 km güneyinde yer almaktadır.⁴⁸ Coğrafi açıdan Araba vadisinin güney yaylaları ile Ürdün'ün kuzey dağlarının kesiştiği stratejik noktada bulunmaktadır. Bu konum, Petra'nın tarihî bir ticaret merkezi olarak gelişmesine katkıda bulunduğu gibi korunaklı alanda yer almasını da sağlamıştır. Doğusunda ve güneyinde çöl bölgeleriyle çevrili olan Petra, bu çöl alanlarının kuzey sınırında konumlanmıştır. Bu çöl sınırları, antik dönemlerde şehrin izolasyonunu ve savunmasını kolaylaştırmış, düşmanların şehre yaklaşmasını zorlaştırmıştır. Petra'nın en belirgin doğal özelliklerinden biri de doğu ve batı yönlerinde bulunan ve Nübye kumtaşından oluşan yüksek sırtlardır. Bu sırtlar, tarih boyunca Petra'ya doğal koruma sağlayan ve şehrin yalnızca dar geçitlerden erişilebilir olmasını temin eden yüksek duvarlar gibi işlev görmüşlerdir.⁴⁹

2.2. Tarihî Sürec

Petra'nın inşa tarihi kesin olarak bilinmese de önce Edom ve Moab (Meâb) krallıklarına ev sahipliği yaptığı ve sonrasında Nabatîlerin başkenti olduğu malumdur. "Petra" kelimesi, Yunanca kökenli olup "taş/kaya" anlamına gelmekte ve muhtemelen İbranice "sel'a/(שֵׁלָא)" kelimesinden türetilmiştir.⁵⁰ Bu isim Tevrat'ta da geçmektedir.⁵¹ Petra için Arapçada kullanılan "er-Rakîm" (الرقيم)⁵² isimlendirmesi, kayaların yontularak şekillendirilmesi sürecini ima etmektedir ve şehrin en ünlü anıtı "el-Hazne" (الخزنة - Firavun Hazinesi) ile özdeşleştirilmektedir.⁵³ Öte yandan "er-Rakîm" kelimesinin Yunanca "arke" (ἀρχή - başlangıç, hükümranlık) kelimesinin değiştirilmiş hali olabileceği de öne sürülmüştür.⁵⁴

Petra'nın tarihi ve mimarisi, antik dünya hakkında bilgilerimizi genişleten ve geçmiş uygarlıkların yaşam tarzları, mühendislik becerileri ve sanatsal yetenekleri konusunda dersler sunan zengin bir kaynaktır. Bu açıdan M.Ö. I. yüzyılda yaşamış tarihçi Diodorus Siculus'un kayıtları, Petra'nın varlığını ve önemini erken dönemlerde belgeleyen ilk yazılı kaynaklardan biridir. O, Petra'yı Nabatîlerin sığınma ve toplanma yerleri olarak tanımlamış ve "Petra" adını kullanmıştır. Şehrin bulunduğu vadideki yerleşim izleri Neolitik çağa kadar uzansa da kuzey ve güneyden çevrelenen iki dağ zinciri arasında sınırlanmış bu alanın ilk iskânı, M.Ö. IV. yüzyıldan

⁴⁸ Thomas Leisten vd., "Petra", *Brill's New Pauly* (Erişim 10 Şubat 2024).

⁴⁹ Shaher M. Rababeh, "How Petra Was Built: an Analysis of the Construction Techniques of the Nabataean Freestanding Buildings and Rock-cut Monuments In Petra", *Jordan* (Oxford: Archaeopress, 2005), 1.

⁵⁰ Meselâ Yâkût el-Hamevî, Sel'a'yı Kudüs'e yakın bir yerde, Hz. Mûsâ'nın vadiye adını verdiği "Vâdiimûsâ'da bir kale olarak" tarif etmektedir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/236.

⁵¹ İşaya 16:1, 42:11.

⁵² Thomas Leisten vd., "Petra".

⁵³ Emevîler döneminde Yezîd b. Abdülmelik'in buraya uğradığı rivayet edilmektedir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/60.

⁵⁴ Mehrân, *Dirâsât*, 466-467.

önce gerçekleşmemiştir. Nabatîlerin burayı merkez olarak seçmelerindeki en önemli faktör, alanın kolay savunulabilir olmasıydı.⁵⁵

Bölgede keşfedilen çok sayıda kitâbe, Petra ve çevresinin tarihine ışık tutmaktadır. Milat öncesi döneme ait bu kitâbeler Nabatî dilinin yanında Latince ve Yunanca olarak da yazılmıştı.⁵⁶ Sikke buluntuları bölgede M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleşimin var olduğunu göstermektedir. Kazılar sırasında ortaya çıkan en eski yapı kalıntıları, işlenmemiş taşlar kullanılarak inşa edilmiş ev temellerinden oluşmaktadır.⁵⁷

Petra'nın gelişimini hızlandıran en önemli etkenlerden biri de su kaynaklarının varlığı ve bunların verimli kullanılmasıydı. Ancak zamanla artan nüfus karşısında mevcut su kaynakları yetersiz kalmaya başladı. Bu sorunu çözmek için Nabatîler kayalara oyulmuş sarnıçlar, kanallar, kil borulardan geçen su kemerleri, barajlar ve yağmur suyunun toplandığı yapay havzalardan oluşan son derece karmaşık bir sistem tasarladılar. Bu mühendislik yapıları sayesinde, düşük yağış alan çöl bölgesinde, yaklaşık 30.000 nüfusa sahip yerleşim yerinin su ihtiyacını karşılamayı başardılar. Coğrafi konumunun da avantajıyla Petra, aromatik bitkiler, baharatlar ve diğer lüks ürünlerin ticaret merkezi haline gelerek kısa sürede zenginleşti. Ticaretin yanı sıra tarım ve hayvancılıkla da uğraşan Petra halkı, şehrin etrafındaki tepelerde geniş teraslar oluşturarak verimli araziler oluşturdu. Milattan önce üçüncü yüzyıl gibi erken bir tarihte taş ve harçla inşa edilen kalıcı konutlar yanında kaya anıtları da göze çarpmaktadır. Kent merkezinin etrafını saran kaya duvarlar boyunca sıralanan yapıların işlevi tam olarak bilinmemekle birlikte, birçoğunun ev olduğu ve büyük bir salonun etrafında küçük odalardan oluşan planla inşa edildiği düşünülmektedir. Günümüze ulaşan az sayıdaki duvar süslemesi ise bu odaların geometrik çerçeveler içinde mimari öğeleri taklit eden veya bitkisel motifler içeren fresklerle dekore edildiğini göstermektedir.⁵⁸

Nabatîlerin yıkılmasından sonra Petra, Roma ve Bizans dönemlerinde de varlığını sürdürdü. Meselâ Roma İmparatoru Traianus zamanında Petra, Doğu Arabistan eyaletinin önemli parçası haline geldi. Roma yöneticisi Sextius Florentinus'un 127 (130) yılında Petra'da defnedilmesi ve "Colonies",⁵⁹ "Hadriana Petra", "Metropolis of [the Province] Tertia Palaestina Salutaris" gibi şehre verilen unvanlar Petra'nın Roma İmparatorluğu için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁰ Ayrıca III. yüzyılda hazırlanan Tabula Peutingeriana adlı Roma yol haritası da Petra'yı Via Nova Traiana⁶¹ ticaret yolunun önemli bir noktası olarak işaretlemektedir. Bu da Petra'nın Roma ve Bizans arasındaki bölgesel ilişkilerde ve güney Ürdün'deki ticarete oynadığı merkezi rolünün bir başka göstergesidir.⁶²

⁵⁵ Fabio Bourbon, *Petra: Jordan's Extraordinary Ancient City* (New York: Barnes & Noble, 2000), 16.

⁵⁶ Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/54.

⁵⁷ Thomas Leisten vd., "Petra".

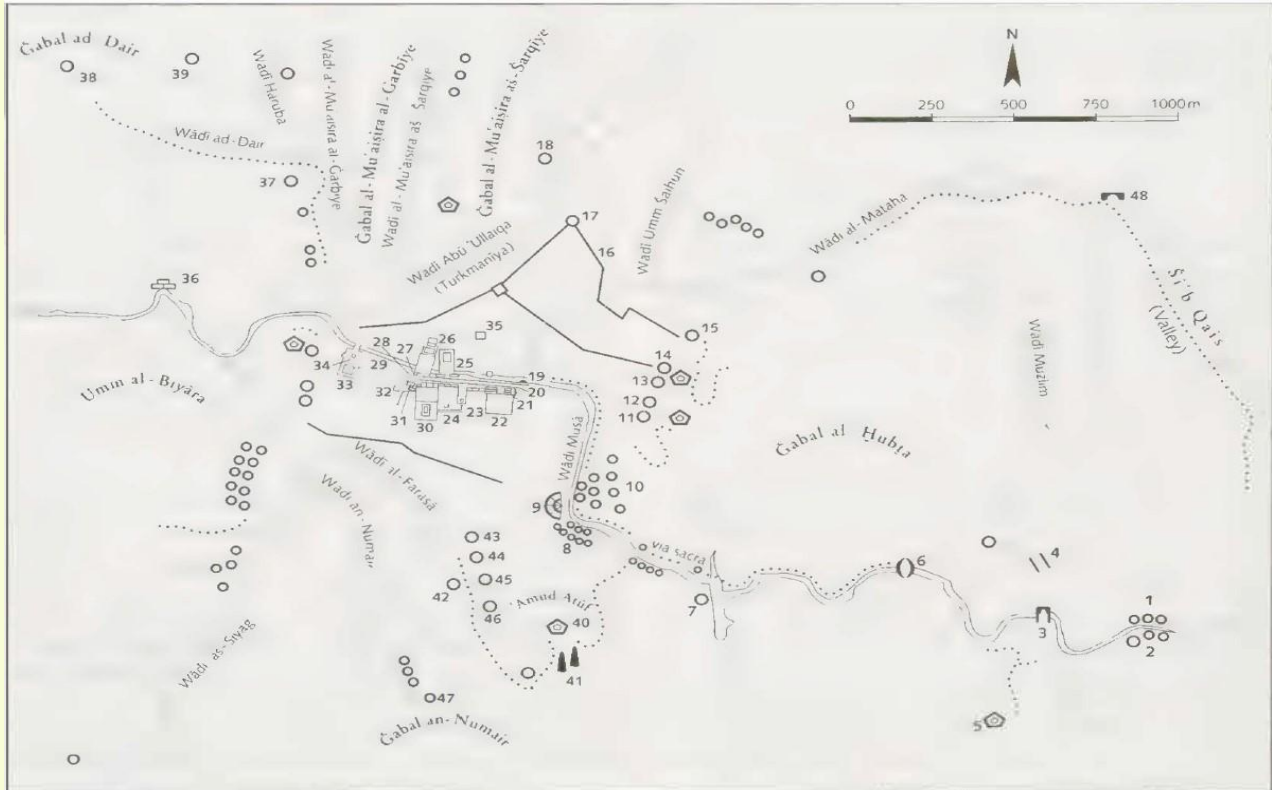
⁵⁸ Bourbon, *Petra*, 16.

⁵⁹ Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/55.


⁶⁰ Mohammed Ismail al-Nasarat- Sa'ad A. Twissi, "The titles of Petra in the sixth century: the evidence from the Petra papyri", *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 27/2 (Kasım 2016), 210.

⁶¹ Geniş bilgi için bk. Fawzi Abudanah vd., "Via Nova Traiana between Petra and al-Khirbet al-Samra in Arabia Petraea", *Palestine Exploration Quarterly*, 153/1, 5-23.

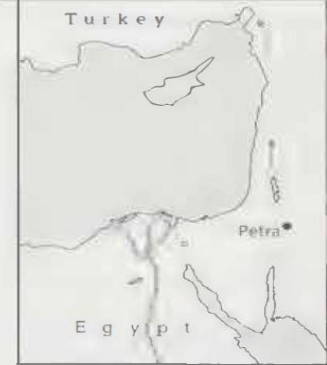
⁶² Nasarat-Twissi, "The titles of Petra in the sixth century: the evidence from the Petra papyri", 209.



Petra'daki önemli anıtlar (m.ö. 1. yüzyıl–m.s. 150)

- City walls  Peak sanctuary
 Access paths  Rock tomb

1. Djin blocks (2nd half 1st cent. AD; partly used as cisterns 4th or 5th cent. AD)
2. Obelisk Tomb (with four stelae; 1st/2nd half 1st cent. AD)
3. City gate (main entrance to the town)
4. Nabataean rock tunnel
5. al-Madârs
6. Siq (rock cleft; main access path and exit of *via sacra*; paved no later than Aretas III)
7. Ḥaznat Fir'aun ('Pharaoh's Treasury'; royal mausoleum or sepulchral sanctuary; perhaps built under Aretas III.)
8. Theatre mount necropolis
9. Nabataean/Roman rock theatre (built between 4 BC and AD 27; extended AD 40–53/63; renovated between AD 106 and 150)
10. Tomb of 'Unēšu' (1st cent. AD)
11. Urn Tomb (1st half 1st cent. AD; in the 5th cent. converted into an episcopal sepulchral chapel)
12. Silk Tomb
13. Corinthian Tomb (3rd quarter 1st cent. AD)
14. Palace Tomb
15. Tomb of Sextius Florentinus (AD 129)
16. Northern city wall
17. Conway Tower
18. Turkmāniya Tomb
19. Nymphaeum (well house)
20. Colonnaded Street (270m long, 6m wide)
21. South Nymphaeum
22. Upper Market
23. Middle Market
24. Lower Market
25. 'Palace'
26. North Temple (Temple of the Winged Lions)
27. Workshop
28. Temenos Gateway (with three arches)
29. Temenos
30. South Temple
31. Baths
32. Small Temple
33. Qaşr bint Fir'aun (main temple)
34. Altar
35. Basilica with nave and two aisles; room of the papyrus scrolls
36. Quarries
37. Lion Triclinium
38. Ad-Dair Tomb
39. Qattar ad-Dair
40. High place 'Amūd 'Atūf ('Obelisk Mountain') with 'citadel' Qaşr al-Qantara
41. Rock needles ('obelisks') at 'Amūd 'Aţūf quarry
42. Roman Soldier Tomb
43. Renaissance Tomb
44. Broken Pediment Tomb
45. Triclinium
46. Garden Temple
47. Southern Graves
48. Nabataean aqueduct from Şi'b Qais (valley)



Petra'daki Önemli Anıtlar⁶³

⁶³ Thomas Leisten vd., "Petra".

Petra, Bizans İmparatoru I. Konstantinos'un 330 yılında başkenti Konstantinopolis'e taşınmasına rağmen IV. yüzyılın ortalarına kadar gelişimini sürdürdü. 19 Mayıs 363'te meydana gelen depremde kentin üçte biri yıkılsa da Petra terk edilmedi ve Bizans döneminde Palaestina Tertia'nın idari merkezi olarak önemini korudu. V. yüzyılın ortalarında inşa edilen önemli bir kilisenin varlığı, kentsel yaşamın sürdüğünü göstermektedir. Ancak ticaret rotasının deniz yollarına ve Palmira üzerinden geçen kara yollarına kayması (518'den sonra) Petra'nın ekonomik durumunu olumsuz etkiledi. Buna rağmen Bizans yönetimi için stratejik bir yerleşim yeri olma özelliği muhafaza etti.⁶⁴ Nitekim ortaya çıkarılan Petra papirüsleri⁶⁵ bu dönemde şehrin hâlâ aktif yerleşim yeri olduğunu ve Bizans İmparatorluğu'nun idari yapılanması içinde önemli rol oynadığını doğrulamaktadır.⁶⁶

Tarihî süreç içinde birçok medeniyete ev sahipliği yapan Petra'nın, zaman içinde etkisi azalmış ve daha çok bedevilerin yaşam merkezi haline gelmiştir. Batılı seyyahlar Petra'yı XIX. yüzyılda yeniden keşfetmişlerdir. Bu önemli keşfin ilk aşaması, 1812 yılında İsviçreli seyyah Johann Ludwig Burckhardt tarafından gerçekleştirilmiştir.⁶⁷ Burckhardt'ın arkeolojik keşfi, diğer araştırmacıların da ilgisini bu yöne sevk etmiştir. Meselâ Léon de Laborde ve Louis-Maurice-Adolphe Linant de Bellefonds, Petra'nın detaylı çizimlerini yaparak şehrin bilinirliğini ve belgelenmesini sağlamışlardır (1828).⁶⁸ Agnes Conway, George Horsfield, Ditlef Nielsen ve Tawfiq Canaan'dan oluşan ekip de ilk arkeolojik kazı ve yüzey çalışmalarını gerçekleştirmiştir (1929).⁶⁹ Kudüs'teki İngiliz Arkeoloji Okulu (British School of Archaeology) ve Amerikan Doğu Araştırmaları Merkezi'nin (American Center of Oriental Research) yürüttüğü kazı çalışmaları (1958) ile Petra'daki zengin tarihî mirasın ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.⁷⁰ Bütün bu arkeolojik çalışmalar sonucunda Nabatî mimarisiyle Yunan, Roma, Mısır ve Mezopotamya etkilerini taşıyan çok sayıda mezar, saray ve tapınak gibi yapılar gün yüzüne çıkarılmıştır.

2.3. Petra'daki Önemli Yapılar ve Anıtlar

2.3.1. es-Sîk

Petra antik kentinin girişini oluşturan es-Sîk, sarp ve altın rengi kumtaşı kayalarının arasında uzanan dar bir yarıktır. Bu doğal geçit yaklaşık 1200 metre uzunluğunda olup⁷¹ 3 ila 12 metre arasında değişen genişliklere sahiptir ve yer yer 70 metreye kadar ulaşan kaya duvarlarıyla çevrilidir.⁷²

⁶⁴ Nasarat-Twissi, "The titles of Petra in the sixth century: the evidence from the Petra papyri", 209.

⁶⁵ Geniş bilgi için bk. Jaakko Frosén vd., *The Petra Papyri* (Amman: American Center of Oriental Research, 2002-2018).

⁶⁶ Nasarat-Twissi, "The titles of Petra in the sixth century: the evidence from the Petra papyri", 209-210.

⁶⁷ Johann Lewis Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land* (London: John Murray, 1822), 418-431.

⁶⁸ Bourbon, *Petra*, 21-26.

⁶⁹ <https://www.petra1929.co.uk/diary> (Erişim 1 Şubat 2024)

⁷⁰ <https://www.britannica.com/place/Petra-ancient-city-Jordan> (Erişim 5 Şubat 2024)

⁷¹ Rami G. Khouri, *Petra: A Guide to the Capital of the Nabataeans* (London: Longman, 1986), 41.

⁷² <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/petra-views-1> (Erişim 10 Şubat 2024)



es-Sik yolundan genel görünüş (©Mahmut Kelpetin)

Yol boyunca her iki tarafta su kanalları bulunmaktadır. Nabatî mühendisliğinin göstergesi olan bu su kanalları, yağmur sularını toplamak ve akışı düzenlemek için inşa edilmiş, böylece kentin su ihtiyacını karşılamada kritik rol oynamıştır.⁷³ Ayrıca, Nabatî dinî inançlarını ve ritüellerini yansıtan oyulmuş adak nişleri ve heykeller de bu geçitte bulunmaktadır. Bu süslemeler, es-Sik'in sadece ulaşım yolu olmadığını, aynı zamanda kutsal alana dönüştürüldüğünü göstermektedir.⁷⁴ Bu geçit, Petra'nın önemli anıt mezarlarından biri olan el-Hazne'de sona ermektedir.⁷⁵

⁷³ Taylor, *Petra*, 84-87; Adam Janczewski, *Nabataean Water Management Systems. From the 4th century B.C. till the 4th century A.D.S.* (Lodz: Uniwersytet Łódzki, Doktora Tezi, 2016) 165-166.

⁷⁴ Heinz Ruther vd. "Spatial Documentation of the Petra World Heritage Site", *Africa Geo*, 1 (2014), 3.

⁷⁵ <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/petra-views-1>



el-Hazne'ye ulaşmadan önce es-Sik'ten bir görüntü (©David Bjorgen)⁷⁶

2.3.2. el-Hazne

Petra'nın en dikkat çekici yapılarından biri olan el-Hazne, kayalara oyulmuş görkemli bir binadır. "Firavun Hazinesi" olarak da bilinen bu yapı,⁷⁷ Nabatî Krallığı'nın mimari beceri ve ekonomik gücünün göstergesi olarak kabul edilir. el-Hazne adını, yerel halk arasında Mısırlı bir firavunun binanın tepesindeki küpte bir hazine sakladığına dair yaygın inanıştan almıştır. Efsaneye dayanan bu inanç, zaman içinde hazineye ulaşma umuduyla yapılan saldırılara yol açmış ve el-Hazne'nin taş yüzeyinde bugün bile izlenebilen mermi izlerinin oluşmasına neden olmuştur. el-Hazne'nin yapım tarihine dair kesin bilgi olmamakla birlikte, tarihsel veriler ve mimari özellikler

⁷⁶ <https://cdn.fstoppers.com/styles/xlarge/s3/photos/14741/10/24/c24baa116338148314940d59c68f0e49.jpg> (Erişim 12 Şubat 2024)

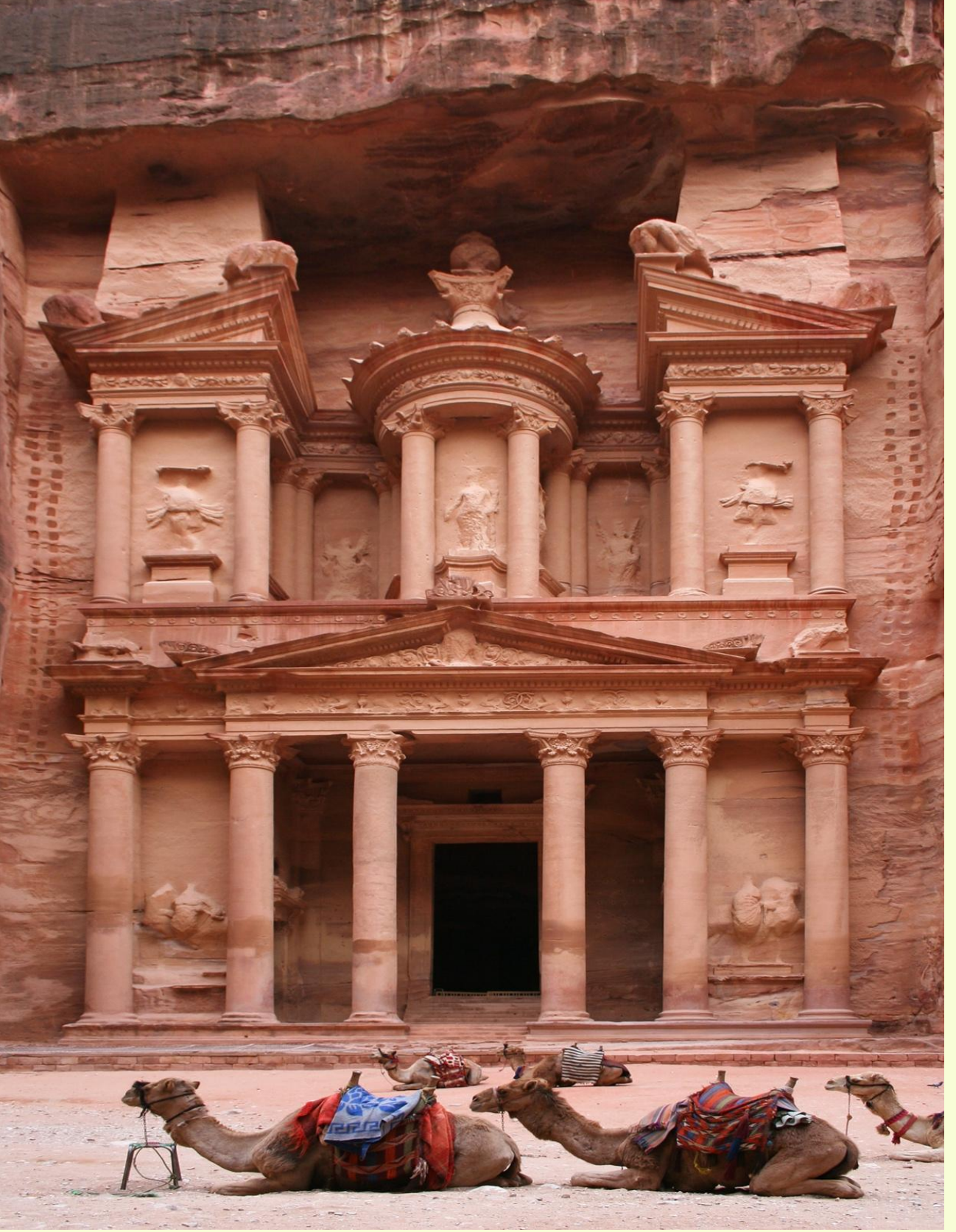
⁷⁷ Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 74.

göz önünde bulundurulduğunda, Nabatilerin en uzun süre tahtta kalan hükümdarı IV. Hâris'in (M.Ö. 9 - M.S. 40) hükümranlığı sırasında, yani milattan sonra ilk yüzyılın başlarında inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. IV. Hâris dönemi, krallık genelinde gerçekleştirilen büyük mimari atılımlarla bilinir ki, bu da el-Hazne'nin yapım zamanını destekleyen diğer faktördür. Aynı zamanda, şehrin merkezinde yer alan ve benzer süslemelere sahip Kasru'l-Bint ve Büyük Tapınak gibi yapılar da bu tarihlendirmeyi doğrulayan unsurlardır.⁷⁸

İki katlı yapı olarak tasarlanan el-Hazne, yaklaşık 25 metre genişliğinde, 39 metre yüksekliğindedir. Kumtaşı kayalıklardan ustalıklı olarak inşa edilen yapının cephe tasarımı, zengin bitkisel motifler ve figüratif süslemelerle bezenmiştir. Süslemelerin Hellenistik dönemde İskenderiye'deki Batlamyus (Ptolemaios) saray mimarisinden etkilendiği görülmektedir. el-Hazne'nin kimin için inşa edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte bu kadar önemli yerde böylesine görkemli mezar anıtı ancak Nabatî kralı veya kraliçesi için inşa edilmiş olmalıdır. Petra'nın diğer kaya mezarları ile karşılaştırıldığında, el-Hazne'nin nispeten iyi korunduğu gözlemlenmektedir. Cephenin dar bir geçidin sonunda ve dik bir kaya yüzeyine oyulmuş olması, doğal koşullardan kaynaklanan aşınma ve erozyona karşı ek koruma sağlamıştır. Özellikle rüzgâr ve yağmur gibi doğal etkilere karşı dayanıklılığı, asırlar boyunca en az hasarla korunmasını temin etmiştir. Ancak yine de yıllar içinde meydana gelen sel baskınları, ön avlunun çakıl taşları ve diğer molozlarla dolmasına, bu da yapının alt kısımlarının zaman içinde gömülmesine neden olmuştur.⁷⁹

⁷⁸ Suleiman Farajat-Sami Nawafleh, "Report on the al-Khazna Courtyard Excavation at Petra (2003 Season)", *Annual of the Department of Antiquities of Jordan / Hashemite Kingdom of Jordan*, 49 (2005), 386-389.

⁷⁹ <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/al-khazneh> (Erişim 20 Şubat 2024).



el-Hazne (©Graham Racher)⁸⁰

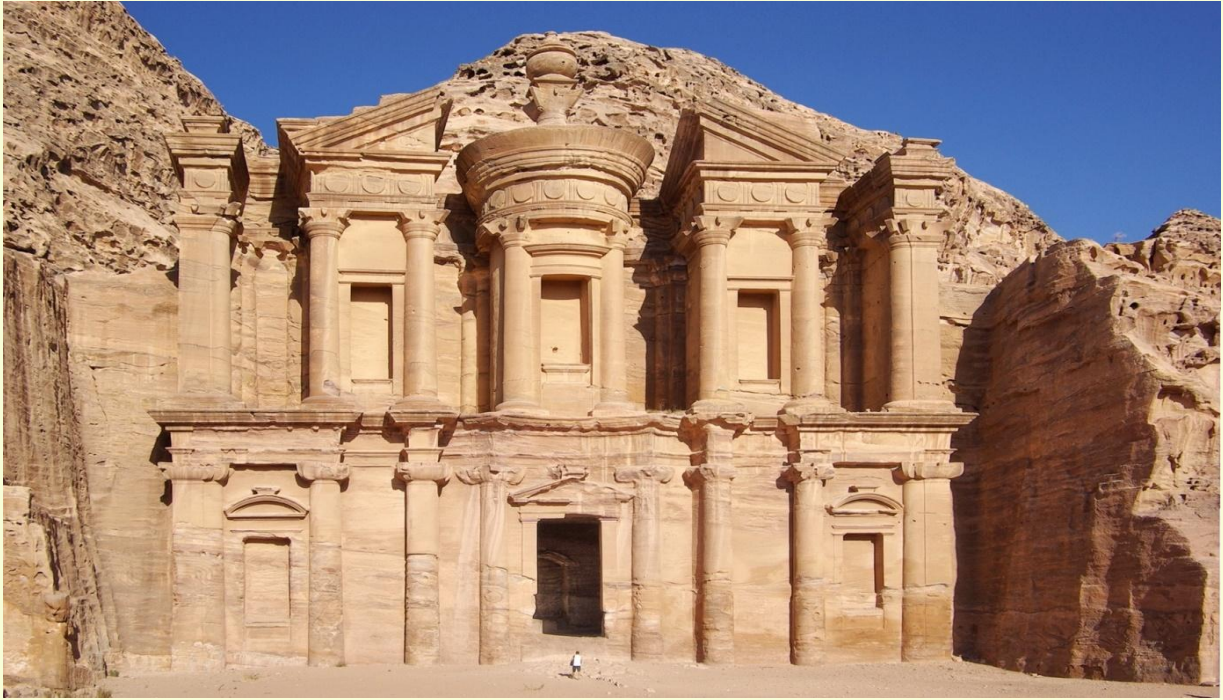
⁸⁰ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/62/Al_Khazneh_Petra_edit_2.jpg (Erişim 20 Şubat 2024)

2.3.3. ed-Deyr

Petra şehir merkezinin kuzeybatısındaki yüksek tepelerde bulunan ed-Deyr,⁸¹ milattan sonra birinci yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. Kayaların içine ustalıkla oyulmuş bu yapı,⁸² “Deyr” yani manastır ismini, Bizans döneminde Hıristiyanlar tarafından kullanılması ve iç arka duvarına haçların eklenmesi sonucu yerel bedevilerden almıştır.⁸³

Nabatî mimarisinin klasik örneklerinden olan ed-Deyr’in cephesi, 47 metre genişlik ve 48 metre yükseklikle büyüleyici görünüme sahiptir. İç mekân, özellikle nişe açılan çift merdivenli oda ile dikkati çekmekte ve arka duvarda yer alan sunak, muhtemelen dinî toplantılar ve ziyafetler için küçük ve dar bir yemek mekânı (biclinium) olarak kullanılmaktadır. Hellenistik dönem süslemeleri ile dekore edilen ed-Deyr, mimari olarak el-Hazne ile benzerlikler taşımaktaysa da ona göre daha basit ve sade tasarıma sahiptir.⁸⁴

ed-Deyr’in girişinin üst kısmında Zûşera tanrısını temsil eden heykel bulunmaktadır.⁸⁵ Ayrıca arka duvardaki yükseltilmiş niş, eski bir tanrı heykelinin (baetyl) kalıntılarını taşımaktadır. Kaya odasının yanlarında bulunan geniş düz platformlar ise yapının bir kült yeri olarak kullanıldığına dair kanıtlar sunmaktadır. ed-Deyr’in asıl amacıyla ilgili kesin bilgiler olmamakla beraber, kült alanı, Nabatî kralı I. Ubâde’ye (M.Ö. 96?-?) adanmış saygı alanı veya tapınak olduğu düşünülebilir.⁸⁶



ed-Deyr (©Diego Delso)⁸⁷

⁸¹ https://sacredsites.com/middle_east/jordan/petra_ruins.html (Erişim 21 Şubat 2024)

⁸² Taylor, *Petra*, 98.

⁸³ <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/ad-deir> (Erişim 21 Şubat 2024)

⁸⁴ [https://madainproject.com/al_deir_monastery_\(petra\)](https://madainproject.com/al_deir_monastery_(petra)) (Erişim 21 Şubat 2024)

⁸⁵ Takkûş, *Târîhu'l-Arab*, 363.

⁸⁶ <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/ad-deir>

⁸⁷ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a5/Petra_Jordan_BW_36.JPG (Erişim 21 Şubat 2024)

2.3.4. Petra Tiyatrosu

Milattan sonra birinci yüzyılda Nabatî kralı IV. Haris döneminde inşa edilen tiyatro, şehir merkezinden 600 metre uzaklıkta ve Vâdiimûsâ nehir yatağındaki doğal yamaçta yer almaktadır. Yarım daire şeklindeki tiyatro, 95 metre çapında ve yaklaşık 25 metre yüksekliğinde olup⁸⁸ cavea (seyirci oturma alanı) ve orkestra kısmı doğrudan kayalara oyularak oluşturulmuştur.⁸⁹

Tiyatro, yaklaşık 8.000 kişilik seyirci kapasitesiyle şehrin en etkileyici yapılarından biridir.⁹⁰ Bu görkemli tiyatro, Nabatî toplumunun sosyal hiyerarşisini yansıtan oturma düzenine sahiptir. En prestijli yerler sahneye en yakın kısımda bulunan seçkin sınıfa ayrılırken, orta bölüm saygın vatandaşlara ve en üst kısım ise daha düşük sosyal sınıflara ayrılmıştır. Petra Tiyatrosu, Roma mimarisinin etkilerini taşısa da özellikle çiçekli başlıkları gibi Nabatî sanatsal özellikleriyle dikkati çekmektedir. Roma İmparatorluğu'nun 106 yılında bölgeyi ele geçirmesinin ardından tiyatrodaki bazı ufak değişiklikler yapılmış olmasına rağmen Nabatî kimliği korunmuştur.⁹¹



Petra tiyatrosunun kuşbakışı görüntüsü (©Douglas Perkins)⁹²

⁸⁸ <http://www.petra.gov.jo/Pages/viewpage?pageID=39> (Erişim 21 Şubat 2024)

⁸⁹ Arthur Segal, *Theatres in Roman Palestine and Provincia Arabia* (Leiden: E.J. Brill, 1995), 6, 91.

⁹⁰ Segal, *Theatres in Roman Palestine*, 91.

⁹¹ Segal, *Theatres in Roman Palestine*, 92; <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/theater> (Erişim 21 Şubat 2024)

⁹² <https://www.flickr.com/photos/douglasperkins/286630893/> (Erişim 21 Şubat 2024)

2.3.5. Kasru'l-bint

Kasru'l-bint, Petra'nın kutsal bölgesi Temenos'un batı ucunda, şehrin ana arterlerinden Sütunlu Cadde'nin (Colonnaded Street) kuzeyinde yer alır. Vâdiimûsâ'nın güney tarafında tesviye edilmiş teras üzerine inşa edilen Kasru'l-Bint,⁹³ pembe kumtaşı, kesme taş ve harçtan yapılmıştır. Mermer basamaklı merdivenle çıkılan bu tapınak, 25 metre yüksekliğindeki kare plana sahip üç ana bölümden meydana gelmiştir. Duvarlarında bölgeye özgü ardıc ağaçlarından elde edilen ahşap giriş ve takozlar kullanılmıştır. Tapınağın hangi tanrıya adandığına dair kitâbe veya başka kanıt yoksa da muhtemelen Uzzâ ya da Zûşerâ tanrıları adına tahsis edilmiştir.⁹⁴

Kasru'l-bint'in inşa tarihi arkeologlar ve tarihçiler arasında tartışma konusudur. Başlangıçta tapınağın Roma dönemine ait olduğu ve M.S. 106'dan sonra inşa edildiği düşünülmüştür. Ancak daha sonraki çalışmalarda, tapınağın Antoninler dönemine (M.S. 138-180) ait olduğu savunulmuştur. Bu görüş, tapınağın mimari tarzına ve kullanılan malzemelere dayanmaktadır. P. J. Parr ise tapınağın M.S. I. yüzyılın başlarından önceki bir tarihte (M.Ö. 60-M.S. 25) inşa edildiğini iddia etmektedir. Bu görüş, tapınağın yakınlarında bulunan ve IV. Haris'e adanmış kumtaşı bloğu üzerindeki Nabatî yazıtına dayanmaktadır. Ancak tapınağın yakınlarında yapılan kazılarda M.Ö. 50-30/20 yıllarına ait çanak çömlekler bulunmuştur. Bu buluntular, tapınağın Parr'ın önerdiği tarihten daha eski olabileceğini göstermektedir. Kasru'l-bint'in inşası konusundaki tartışmalar halen devam etse de Parr'ın tarihlendirmesi genel kabul görmekte ve tapınağın Petra'nın Romalılar tarafından ele geçirildiği M.S. 106 yılından daha eski olamayacağına dair kanıt olarak kullanılmaktadır.⁹⁵

Kasru'l-bint'in mimarisi, Nabatîlerin Greko-Romen ve Doğu mimari unsurlarını birleştiren eşsiz tarzını yansıtmaktadır. Cephe tasarımında Yunan mimarisinden esinlenilmiş olup sütunlar ve detaylı korniş ile desteklenen düz üçgen alınlık dikkati çekmektedir. Roma tapınak mimarisinin etkileri ise yapısal blok, üç metre yüksekliğindeki podyum ve geniş açık merdiven gibi özelliklerde görülmektedir. Doğu tasarım ilkeleri ise özellikle duvarları kaplayan alçı dekorasyonları ile kendini göstermektedir.⁹⁶

⁹³ <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/qasr-al-bint> (Erişim 21 Şubat 2024)

⁹⁴ Khaled Shenwan al-Bashaireh- Gregory W. L. Hodgins, "The Chronology of Qasr el-Bint, Petra: Discussion and New Radiocarbon Date" *Palestine Exploration Quarterly* (Erişim 21 Şubat 2024).

⁹⁵ al-Bashaireh-Hodgins, "The Chronology of Qasr el-Bint, Petra: Discussion and New Radiocarbon Date".

⁹⁶ <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/qasr-al-bint>



Kasru'1-bint (©Bernard Gagnon)⁹⁷

SONUÇ

Nabatîler, Milat'tan önce IV. yüzyıldan Milat'tan sonra II. yüzyıla kadar Kuzey Arabistan'da hüküm süren devletlerden biridir. Günümüzde Ürdün'ün doğusunda kalan eski Edom bölgesinde kurulan Nabatîlerin en önemli merkezi, UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Petra şehridir. Nabatîler üzerine yapılan bilimsel çalışmalar, antik dönemdeki toplumların nasıl yaşadığına ve medeniyetlerini nasıl inşa ettiklerine dair değerli bilgiler sunmaktadır. Bu araştırmalar, arkeolojik kazılar, yazılı kaynaklar ve dilbilim gibi çeşitli disiplinleri içermektedir.

Tarihî kaynaklarda Nabatîler hakkında sınırlı bilgiler olmasına rağmen, arkeolojik bulgular ve dilbilimsel analizler bu bilgi eksikliğini gidermede önemli rol oynamaktadır. Bu sayede Nabatîlerin kökenleri, göç yolları, toplumsal ve ekonomik yapıları, inanç sistemleri ve günlük yaşamları hakkında daha net sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Meselâ dilbilimsel bulgular, Nabatîlerin Hicaz bölgesindeki diğer Arap topluluklarıyla yakın ilişkileri bulunduğunu ve daha büyük bir Arap topluluğunun parçası olduğunu göstermektedir.

Nabatîlerin başlangıçta göçebe topluluk olarak yaşadıkları, zamanla bölgenin zorlu çöl şartlarında yerleşik düzene geçerek tarım ve ticarete yöneldikleri bilinmektedir. Petra'yı merkez

⁹⁷ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Qasr_al-Bint_02.jpg (Erişim 21 Şubat 2024)

edinmeleri ve uzun ticaret yolları üzerinde bulunmaları, onları antik dünyanın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline getirmiştir. Uzak Doğu'dan getirilen mallar, Petra üzerinden Akdeniz'e aktarılarak Nabatî ekonomisinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Savunma stratejileri açısından, Nabatîler kayalık yapılar ve yeraltı su kanalları inşa ederek doğal savunma mekanizmalarını güçlendirmişlerdir. Bu sayede düşman saldırılarına karşı üstün savunma kabiliyetlerini korumuş ve sık sık saldırılara uğramalarına rağmen varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu stratejik savunma yetenekleri, Nabatî uygarlığının M.S. II. yüzyıla kadar bölgede etkin ve bağımsız güç olarak kalmasını sağlamıştır.

Nabatîlerden günümüze ulaşan en önemli kalıntı Vâdiimûsâ'da kurulmuş olan tarihî Petra şehri ve diğer etkileyici mimarî eserlerdir. el-Hazne ve ed-Deyr gibi kayalara oyulmuş tapınaklar, mezarlar ve anıtsal yapılar, Nabatîlerin mühendislik ve sanat becerilerini gözler önüne sermektedir. Gelişmiş su yönetimi sistemleri ve tarım teknikleri ise çölün zorlu koşullarında bile nasıl bir refah ve kalkınma yaratabildiklerinin kanıtıdır. Bu da Nabatîlerin sadece ticaretle değil, aynı zamanda şehircilik ve mühendislikte de ne kadar başarılı olduklarını göstermektedir.

Petra, Nabatîler tarafından sadece ticaret merkezi olarak değil, aynı zamanda kültür ve sanat merkezi olarak da geliştirilmiştir. Farklı uygarlıkların etkilerini kendi tarzlarıyla birleştirerek eşsiz bir estetik oluşturmuşlardır. Nabatî sanatı, Helenistik ve Roma etkilerinin yanı sıra yerel unsurları da içeren bir sentezdir. Petra'nın zengin süslemeleri, kabartmaları ve mimari tasarımları, bu kültürel etkileşimin somut örnekleri olduğu gibi Nabatîlerin kültürel kimliğini bugüne taşıyan değerli eserlerdir. Ancak Petra sadece göz alıcı mimarisıyla değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik yapısıyla da dikkati çekmektedir.

Nabatî toplumu, ticaret ve tarım gelirleriyle zenginleşmiş ve bu refah, toplumun her kesimine yayılmıştır. Şehirde kurulan düzen, Petra'nın ticaret merkezi olması yanında toplum olarak nasıl işlediğinin de kanıtıdır. Onun başarısının anahtarı, farklı uygarlıklarla olan ticarî ve diplomatik ilişkilerinden yararlanması ve bunlardan ilham alarak kendi özgün kültürünü geliştirmesidir.

Sonuç olarak, Petra ve Nabatîlerin günümüze ulaşan kalıntıları, tarih sahnesinde oynadıkları önemli rolü ve geride bıraktıkları kalıcı mirası vurgulamaktadır. Bu miras, günümüzde büyük bir ilgi odağı olmaya devam etmekte ve Nabatîlerin zekâsı ve becerisinin tanıklığı olarak durmaktadır. Bu nedenle, Nabatîler ve başkentleri Petra, arkeologlar ve tarihçiler için önemini korumaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsân. *Târîhû devleti'l-Enbât*. Ammân: Dâru's-Şurûk, 1987.
- Ağırakça, Ahmet. "Nabatiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nabatiler>
- al-Bashaireh, Khaled Shenwan-Hodgins, Gregory W. L. "The Chronology of Qasr el-Bint, Petra: Discussion and New Radiocarbon Date" *Palestine Exploration Quarterly* <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1179/1743130114Y.0000000003> Erişim 21 Şubat 2024.
- Bourbon, Fabio. *Petra: Jordan's Extraordinary Ancient City*. New York: Barnes & Noble, 2000.
- Bowersock, G. W. *Roman Arabia*. Cambridge: Harvard University Press, 1983.
- Burckhardt, John Lewis, *Travels in Syria and the Holy Land*. London: John Murray, 1822.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sâkî, 2001.
- Corci Zeydân. *el-Arab kable'l-İslâm*. Kahire: Dârü'l-Hilâl, 1965.
- Esler, Philip Francis. *Babatha's Orchard: the Yadin Papyri and an Ancient Jewish Family Tale Retold*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Farajat, Suleiman-Nawafleh, Sami. "Report on the al-Khazna Courtyard Excavation at Petra (2003 Season)". *Annual of the Department of Antiquities of Jordan/Hashemite Kingdom of Jordan*, 49 (2005), 373-393.
- Frosén, Jaakko vd. *The Petra Papyri*. 5 Cilt. Amman: American Center of Oriental Research, 2002-2018.
- Graf, David F. "Nabateans". *The Oxford Encyclopedia of Archaeology In the Near East*. 4/82-84. New York: Oxford University Press, 1997.
- Günaltay, M. Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. sad. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Hitti, Philip K. *Târîhu Suriye ve Lübnan ve Filistîn*. çev. George Haddâd-Abdülkerîm Râfik. 2 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1958.
- Hoyland, Robert G. *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*. London: Routledge, 2001.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- Janczewski, Adam. *Nabataean Water Management Systems. From the 4th century B.C. till the 4th century. A.D.S*. Lodz: Uniwersytet Łódzki, Doktora Tezi, 2016.
- Karaman, M. Lütfullah. "Filistin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/filistin>

- Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Khouri, Rami G. *Petra: A Guide to the Capital of the Nabataeans*. London: Longman, 1986.
- Leisten, Thomas vd. "Petra". *Brill's New Pauly*. ed. Christine F. Salazar vd. Erişim 10 Ocak 2024.
https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/*-e916320
- Mehrân, Muhammed Beyyûmî. *Dirâsât fî târîhi'l-Arabi'l-kadîm*. Riyad: Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1400/1980.
- Mes'ûdî, Hüseyin b. Ali. *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Yûsuf Es'ad Dâğır. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1385/1965.
- al-Nasarat, Mohammed Ismail - Twissi, Sa'ad A. "The titles of Petra in the sixth century: the evidence from the Petra papyri". *Arabian Archaeology and Epigraphy* 27/2 (Kasım 2016), 208-214.
- Pritchard, James B.- William Foxwell Albright. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1969.
- Rababeh, Shaher M. *How Petra Was Built: an Analysis of the Construction Techniques of the Nabataean Freestanding Buildings and Rock-cut Monuments In Petra*. Jordan. Oxford: Archaeopress, 2005.
- Ruther Heinz vd. "Spatial Documentation of the Petra World Heritage Site". *Africa Geo* 1 (2014), 1-12.
- Segal, Arthur. *Theatres In Roman Palestine and Provincia Arabia*. Leiden: E.J. Brill, 1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru Süveydân, 1967.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2009.
- Taylor, Jane. *Petra and the lost kingdom of the Nabataens*. London: I.B. Tauris Publishers, 2001.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- <https://cdn.fstoppers.com/styles/xlarge/s3/photos/14741/10/24/c24baa116338148314940d59c68f0e49.jpg> Erişim 12 Şubat 2024.
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Qasr_al-Bint_02.jpg Erişim 21 Şubat 2024.
- [https://madainproject.com/al_deir_monastery_\(petra\)](https://madainproject.com/al_deir_monastery_(petra)) Erişim 21 Şubat 2024.
- https://sacredsites.com/middle_east/jordan/petra_ruins.html Erişim 21 Şubat 2024.
- <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/ad-deir> Erişim 21 Şubat 2024.
- <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/al-khazneh> Erişim 20 Şubat 2024.
- <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/petra-views-1> Erişim 10 Şubat 2024.
- <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/qasr-al-bint> Erişim 21 Şubat 2024.
- <https://universes.art/en/art-destinations/jordan/petra/theater> Erişim 21 Şubat 2024.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/62/Al_Khazneh_Petra_edit_2.jpg Erişim 20 Şubat 2024.

<https://www.flickr.com/photos/douglaspperkins/286630893/>Erişim 21 Şubat 2024.

<https://www.britannica.com/place/Petra-ancient-city-Jordan> Erişim 5 Şubat 2024.

<https://www.livius.org/articles/people/nabataeans/> Erişim 1 Ocak 2024.

<https://www.petra1929.co.uk/diary> Erişim 1 Şubat 2024.

<https://books.openedition.org/ifpo/4896> Erişim 15 Ocak 2024.

<https://books.openedition.org/ifpo/docannexe/image/4896/img-1.jpg> Erişim 10 Şubat 2024.